

HORVÁTH RITA*

A tanúvallomástétel pszichológai és társadalmi mechanizmusai a háború után

A Holokauszt utáni újrakezdés, az „újjaépítés” fontos része volt a tanúvallomástétel is. A háború után sok tanúvallomás született, s számos közülük nyilvánosságot is kapott.¹ A túlélők tanúvallomásaiból tudva meg, hogy pontosan mi is történt, a társadalom bizonyos rétegeiben akkoriban volt igény a szembenézésre és a szembesítésre is, ahogy ezt például Kertész Imre önéletrajzi regényében, a *Sorstalanság*ban a főszereplő találkozása a baloldali újságíróval jól érzékelteti.²

A túlélők egy része számára, különböző okokból, szintén fontos volt a tanúságtétel. Egyrészt maguk is szembe akartak nézni és le

* A szerző irodalmár, történész, Holokauszt-kutató. E-mail: ritakatahorvath@gmail.com

¹ Más országokhoz hasonlóan, közvetlenül a háború után sok visszaemlékezés, memoár és tanúvallomás jelent meg vagy önálló kötetként, vagy folytatásos formában különböző folyóiratokban. György Péter *Apám helyett* című könyvében szomorúan szögezi le, hogy a korai visszaemlékezéseket, mint például Sz. Palkó Vilmaét, Hegedűsné Molnár Annáét és Gács Teriét nem egyszerűen elfelejtették, hanem észre sem vették (l. i. m., 2011, 20.). A korai memoárok egy része irodalmi remekmű is, mint például Szép Ernő *Emberszag* (1945) vagy Zsolt Béla *Kilenc koffer* (1946) című műve, amelyeknek irodalmi értékére is csak az 1980-as években figyeltek fel igazán, amikor e könyveket újra kiadták. Közvetlenül a háború után korabeli naplók is jelentek meg, amelyek közül a leghíresebb az *Éva lányom* című, melyet az Auschwitzban megölt gyerek édesanyja, Zsolt Ágnes publikált (Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, 1948).

² Kertész Imre *Sorstalansága* (1975) nem csak azt rögzíti, hogy mi történt a főhőssel, Köves Gyurival a Holokauszt alatt, hanem arról is szól, hogy hogyan válik belőle a vele történtek egyre tudatosabb tanúja. Tudatos tanúvá egy sor fontos találkozáson keresztül érik, amelyek közül az egyik utolsó a baloldali újságíróval való beszélgetés, aki lapjában közölni akarja Köves Gyuri tanúvallomását, s ennek érdekében interjút akar vele készíteni.

akartak számolni bizonyos traumatikus emlékekkel azáltal, hogy azokat elmondják, s valamilyen módon hivatalosan rögzítik. A korai, közvetlenül a háború után a különböző, tanúvallomásokat gyűjtő projekteknek – mint például A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB), A Központi Zsidó Történeti Bizottság Lengyelországban (a későbbi Zsidó Történeti Intézet) vagy A Felszabadított Zsidók Müncheni Központi Bizottságának Központi Történeti Bizottsága – adott, általában szűkszavú tanúvallomások sok esetben tartalmaznak olyan traumákat kommunikáló, ismételt traumatizálásra is alkalmas kijelentéseket, amelyek az ugyanazon túlélők által adott későbbi, általában jóval hosszabb és részletesebb tanúvallomásokban már nem szerepelnek. Tipikusan ilyen kijelentés például, hogy valaki pipel volt.³ Ezekből az esetekből látszik, hogy az újrakezdés miatt volt fontos, hogy a túlélő a története elmondása által megpróbáljon bizonyos terhektől megszabadulni. Kérdéses az, hogy ez sikerült, sikerülhetett-e egyáltalán. Az azonban egyértelmű, hogy számos túlélő megpróbálta a tanúskodással lezárni és maga mögött hagyni a múltat.

A túlélők közül sokan azt tartották fontosnak, hogy hírt adjanak egy addig teljesen elképzelhetetlen valóságról: a koncentrációs táborok világáról. A tanúskodást mások fő motivációja pedig az volt, hogy emléket állítsanak bizonyos embereknek, közösségeknek és eseményeknek. Mindkét célkitűzés, a rájuk való készüléssel együtt, sokak számára már magának a túlélés folyamatának is a része volt. Számos visszaemlékezésben olvashatjuk, hogy vagy a túlélők maguk vállalták föl, vagy valaki, aki közel állt hozzájuk, bírta meg őket a feladattal, hogy tudassák a kívülállókkal mindazt, ami a koncentrációs táborok világában lezajlott. Ehhez pedig életben kellett maradni! A tanúskodás legitimálta magát az életben maradást, és az azért való küzdelmet akkor, amikor mindez egyáltalán nem tűnt legitimnek, de még kíváncsinak se, a mérhetetlenül igazságtalan önvádakkal, büntudattal, fizikai állapotuk leromlásával, s a halál mindenütt jelenvalóságával küzdő áldozatok számára. Az Auschwitzot túlélő francia művész, Charlotte Delbo 1974-ben publikált, *Qui Rapportera Ces Paroles?* (*Ki visz hírt?*) című színdarabjának pontosan ez a mechanizmus a központi témája.

³ A pipelek a koncentrációs táborokban a fogoly funkcionáriusok szolgálói voltak, akiknek általában szexuális szolgáltatásokat is kellett nyújtaniuk.

A híradás és az emlékállítás tehát fontos része volt annak a lázas dokumentáló tevékenységnek, amely sok túlélőt tanúvallomásadásra, valamint tanúvallomások gyűjtésére és rögzítésére sarkallt, hiszen a nagy tanúvallomásgyűjtő projektek többségét is túlélők tervezték meg és működtették.⁴ Ezek döntő többsége az utókornak szólt, s a dokumentáció (más szavakkal a híradás és az emlékállítás) volt a fő célja, amellet, hogy lehettek azonnali gyakorlati céljai is, például háborús bűnösök pereihöz bizonyítékokat szolgáltatni. David Cesarani pedig az általa szerkesztett tanulmánykötet bevezetőjében és az általa írt tanulmányban arra hívja fel a figyelmet, hogy a korai tanúvallomás- és dokumentumgyűjtő projektek, valamint a rájuk épülő korai Holokauszt-történelemkutatás a Holokauszt utáni zsidó élet és a különböző zsidó közösségek egyik lényeges szervező ereje volt.⁵ Nemcsak társadalmi méretekben, de az egyes tanúvallomások szövegeinek szintjén is vizsgálnunk kell azokat a folyamatokat, amelyek a háború után a tanúvallomások tömeges megszületéséhez vezettek. Hiszen a mély szövegelemzések rámutatnak, hogy többféle mechanizmus is létezik, amelyek nélkül nem jöhetnek létre a nekik szánt szerepeket betöltő tanúvallomások. Már pusztán a közvetlenül a háború után adott tanúvallomások mennyiségéből látszik ugyanis, hogy mekkora volt az igény. Az viszont, hogy a korai tanúvallomások túlnyomó többsége rövid és lakonikus, jól mutatja, hogy mennyire nehéz a traumatikus eseményeket elmondani, illetve leírni, és hogy mennyire ritkán voltak adottak azok a külső és belső körülmények, amelyek lehetővé tették a teljesebb tanúvallomások megszületését. Ezeknek a körülményeknek a hiányában pedig nagyon sok tanúvallomás nem tudott a maga teljességében létrejönni, s bár van valami eredmény, a vállalkozás, vagyis a traumatikus események elmondását rögzítő szöveg mégis torzó maradt.

⁴ Lásd például Horváth Rita: *A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története...*, i. m., 1997. és uő: *'A Jewish Historical Commission in Budapest'...*, i. m., 2008, 475–496. Az emlékállításra vonatkozóan lásd Frojimovics Kinga: *'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom'...*, i. m., 2006, 115–128.

⁵ Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust...*, i. m., 2012. Cesarani megállapítását messzemenően alátámasztják például a magyarországi DEGOB történetét feltáró kutatásaim. A híradás és az emlékállítás funkciók különleges keverékét láthatjuk a közösségteremtés folyamataival együtt a Yizkor könyvek elkészítését célzó projektek esetében. Lásd Horváth Rita: *The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust...*, i. m., 2011, 470–481.

A túlélőt elnémitó büntudat a leggyakoribb ok, ami miatt egyszer csak nem folytatódik egy tanúvallomás, vagy érthetatlenné válva szétesik. Végtelenül igazságtalan dolog, hogy az áldozatok éreznek fojtogató büntudatot az elkövetők helyett. Ezt már látni is nagyon fájdalmas, de a kutatónak ráadásul még a tanúvallomások elemzése során fel is kell használnia ezt a majdnem minden túlélő számára leküzdhetetlenül mindenütt jelenlévő érzelmet, mert éppen ezt azonosítva talál rá a vallomások traumaközpontjaira. Tehát az a traumatikus és traumatizáló érzélem, amit a túlélő büntudatként él meg, fontos szerepet tölt be a tanúvallomások elemzésében, ugyanakkor látszik, hogy a tanúk sokszor éppen emiatt nem folytatják a vallomásukat. Ilyen, a kutatót a traumaközpontokhoz vezető érzések továbbá a büntudattal megint csak nagyon igazságtalan módon összefonódó gyász, szégyen.

Különböző mechanizmusok léteznek, amelyek vagy tudatosan, vagy kevésbé tudatosan működnek annak érdekében, hogy egy-egy tanúvallomás megszülethessen, s a túlélőt elnémitó érzelmek ne kerekedjenek felül a tanúvallomás adása közben. A vallomástétel közben e mechanizmusok közül mindig működik legalább egy, de általában több, így biztosítva, hogy a vallomás folytatódjék: a meg-megszakadni akaró narratíva létrejöjjön. Sokféle szövegdinamikai, szövegbeli formai és tartalmi eszköz is alkalmas a vallomások kontinuitásának fenntartására, de ilyen szerepet tölthet be például az interjúkészítő személye is,⁶ vagy a tanúvallomás adásának körülményei.⁷

Most egy a DEGOB-nak adott, sok szempontból különleges tanúvallomás mélyelemzésével fogok bemutatni egy ilyen, a tanúvallomás folytonosságát biztosító mechanizmust, amely ráadásul ugyanaz a mechanizmus, amelynek már a koncentrációs táborok világában is központi szerepe volt a túlélés biztosításában, az élet folytathatóságának folyamatos lehetővé tételében. Vagyis a tanúvallomás egyik központi mechanizmusa által, metatextuális módon, mimetikusan bemutatva/kódolva vall a túlélés egyik központi mechanizmusáról, s nem egyszerűen megpróbálja azt szavakba önteni. A tanú tehát nem direkt módon, egyszerűen beszél az egyik központi túlélő mecha-

⁶ Horváth Rita – Zana Katalin: *Trauma és szelf-narratíva...*, i. m., 2013, 230-256.

⁷ Rita Horváth – Katalin Zana: *“Both Valuable and Difficult”...*, i. m., forthcoming

nizmusról, hanem az a tanúvallomás egyik szerkezeti elemébe épül be, s ezáltal válik láthatóvá a vallomás elemzése során.

A közvetlenül a háború befejeződése utáni legnagyobb magyarországi tanúvallomásgyűjtő projekt (a DEGOB) munkatársai 1945–1946 folyamán mintegy 4600 jegyzőkönyvet vettek fel, ami 4872 tanú vallomását tartalmazza. 3570 jegyzőkönyv van ebből meg a Magyar Zsidó Levéltárban és a Yad Vashem levéltárában.

A tanúvallomásokat tartalmazó DEGOB jegyzőkönyvek különlegességek abban az értelemben, hogy egy előre elkészített kérdőívre támaszkodó interjúk eredményei, de ez nem látszik rajtuk. A jegyzőkönyvvezetők, akik mind a DEGOB fizetett alkalmazottai voltak, az interjú során a tanú válaszait általában gyorsírással lejegyezték, s a lejegyzett válaszokra támaszkodva, azokat egységes és folyamatos narratívaként legépelték. Az interjú kérdés-felelet eredetére a jegyzőkönyv már nem is utal.

Az, hogy a jegyzőkönyvek végleges változata gyakorlatilag elrejteti az interjúkészítő szerepét, sokféleképpen megnehezíti a jegyzőkönyvek elemzését. Az interjúkészítő szerepét a tanúvallomás fenntartásában, illetve elnémitásában pedig biztosan elfedi. Nem elég, hogy a jegyzőkönyv nem dokumentálja az interjút úgy, ahogy az valójában történt, de (a maga is túlélő) interjúkészítő a jegyzőkönyv egységes narratívává változtatásával még egy szinten, szerkesztőként is befolyásolja a tanúvallomás végleges formájának megszületését. Az emberek közötti dinamika egyes elemeit tehát a jegyzőkönyvek döntő többsége nem rögzítette, ezeket csak a csoportosan adott DEGOB jegyzőkönyvek őrizték meg valamelyest.

Bár a DEGOB jegyzőkönyvek döntő többsége – 2911 jegyzőkönyv – egyéni sorsokat rögzített, vannak csoportokkal felvett jegyzőkönyvek is. Utóbbiakban családtagok, egy településről származók vagy olyanok történetei szerepelnek, akik ugyan nem rokonok, de a deportálás vagy a munkaszolgálat során hosszan együtt voltak. E csoportos jegyzőkönyvek általában 2-5 emberrel készültek, de olyan tanúvallomások is vannak, melyekben nagyobb csoportok közös sorsát rögzítették.

A tanúskodók közti dinamikák, amelyeket a csoportosan felvett jegyzőkönyvek időnként rögzítettek, nem egyszer sokat elárulnak a tanúvallomás folyamatosságának fenntartását vagy megakadályozását befolyásoló folyamatokról. Azért érdemes a tanúskodó emberek közti személyes és csoportdinamikákat vizsgálni, mert ezek több

DEGOB jegyzőkönyv esetében is túléltek a narrativizáció folyamatát, s számos alkalommal, a túlélők szerepeiben és egymáshoz való viszonyaiban a vallomás bizonyos fontos elemei mintegy megszémélyesítődtek, s ilyen módon váltak az elemzés számára jól láthatóvá.

Egy ilyen csoportos jegyzőkönyvet fogok bemutatni. Az 1945. július 15-én Budapesten felvett 473-as számú DEGOB jegyzőkönyvben az 1905-ben született dr. Salamon M-né, egy felsővisói (ma Vișeu de Sus, Románia) orvos felesége és lánya, az 1932-ben született Salamon D. mondják el gettósításuk, deportálásuk és felszabadulásuk történetét. Salamont, feleségét és lányát 1944 májusában deportálták a helyi gettóból Auschwitzba.⁸ Az apát az auschwitzi rámpán elválasztották feleségétől és lányától, utóbbiak azonban végig együtt tudtak maradni. A Salamonnéval és lányával készített jegyzőkönyvben ketten felváltva számoltak be az auschwitzi első szelekciót követően történetekről egészen felszabadulásukig.

A történet nagy részét ugyan az anya előadásából tudjuk meg, mégis a jegyzőkönyvben jelentős szerepet kapott a kislány elbeszélése is. A csoportos DEGOB jegyzőkönyvek esetében nagyon ritka, hogy gyerekek szóhoz jussanak: a 473-as jegyzőkönyv tehát e tekintetben is különleges. D, kevésszer ugyan, de átvette anyjától a szót, s mindig a vallomás fontos helyein szólalt meg.

Az elemzéshez érdemes idézni a jegyzőkönyv teljes szövegét úgy, hogy a két beszélő szövegét két különböző színnel jelöltem.⁹ Az anya szövege zöld, D.-é pedig piros. A jegyzőkönyvvezető mindig világosan jelölte, hogy a gyerek mikor kezdett beszélni, de azt nem, hogy mikor fejezte be, s mikor vette át a szót ismét az anya. Ezt tehát én próbáltam meg elkülöníteni a két stílus különbözősége és tartalmi ismérvek alapján. Persze az is lehet, hogy az interjúkészítő mindig új bekezdést kezdett, amikor D. befejezte a beszédet. Ezért egy harmadik színt, kéket használtam annak a résznek a jelölésére, ahol nem teljesen biztos, hogy az anya beszél.

Férjem orvos volt Felsővisón és nagy cionista. Eleinte úgy volt, hogy nekünk be sem kellett költözni a gettóba, mint or-

⁸ A felsővisói gettóról l. a Frojimovics Kinga által írt szócikket, in: Miron, Guy – Shulhani, Shlomit (eds.): *The Yad Vashem Encyclopedia...*, i. m., 2009.

⁹ A jegyzőkönyv szövegét a mai helyesírásnak megfelelően, de ettől eltekintve szövegűen közlöm.

vos családnak, de a férjem azt mondta, hogy ami a többivel történik, az történjen velünk is és ezért önként bementünk a gettóba. Én próbáltam rávenni, hogy ne menjünk és szökjünk meg, ő azonban hallani sem akart erről.

A III.ik felsővisói transzporttal indítottak el bennünket. Háromezren mentünk ezzel a szerelvénnel. A férjem az egész út alatt nagyon lehangolt volt, a többiek bíztatták egymást, hogy az ország belsejébe megyünk meg azzal, hogy dolgozni fogunk, de a férjem tudta a lengyelektől, hogy mi fog történni velünk és rettenetesen elkeseredett volt. Azt mondta, legyen erős és tartsak ki, akkor talán még találkozni fogunk.

Az állomásról a fürdőbe vittek bennünket. Szerencsémre a kislányom velem maradhatott, és csak a férjemtől kellett elválnom. A fürdőbemenet halálsikolyokat hallottunk, erre mindannyian szétszaladtunk. Az SS-ek elkezdtek lövöldözni ránk, néhányan meg is sebesültek, mire újból visszaálltunk ötös sorokba. Borzalmas volt a fürdőben levetközni férfiak előtt. Levágták a hajunkat, megfürdettek és rossz, rongyos, piszkos ruhát kaptunk. Már a fürdésen és egyéb dolgokon is félig önkívületben vettem részt és továbbra sem tudom, hogy mi történt a következő három nap alatt.

(Salamon D.) **A fürdőben elvesztettem az anyukámat, rettenetesen sírtam és ekkor egy néni felszedett és megkereste velem anyukát. Három napig borzalmasan sírtam és nem ettem semmit. Három nap után véletlenül találkoztam apukámmal.**

A férjemet már én is láttam, próbáltam beszélni vele, de elkergetett magától, nehogy valami bajom legyen ebből. Sírva mentem vissza a blockba, amikor elvitték a lagerből.

Megérkezésünk után nagyon gyakran volt a blockban selektio. Ilyenkor rettenetesen féltettem a kislányomat. Kifesttem, ahogy tudtam, hogy szép piros legyen, mindig mosolyognia kellett és a ruháit állandóan úgy alakígtattam, hogy csinos legyen bennük. Gyakran el is rejtettem a gyereket, különösen akkor, amikor beteg volt, hogy ne selektálják. Az

volt a szerencsém, hogy a Blockowák nagyon szerettek engem is és a gyereket is. A gyerek gyakran kapott ruhákat a Blockowától (Mandel Gabi Eperjes), és segített neki egyetmást, én pedig állandóan varrtam nekik, kaptam tút és cernát hozzá. A másik szerencsém az volt, hogy tudtam akar-ni és Auschwitzban csak az ért el valamit, aki erőszakos volt.

(Salamon D.) Gyakran kellett egyik blockból a másikba szaladnom, hogy ne vigyenek el a füstbe. Amikor beteg voltam és nem tudtam magamról, anyuka elrejtett, hogy ne vigyenek el. Egyébről sem lehetett hallani egész nap, mint a füstről, meg kéményről, meg krematóriumról. Nagyon nehéz volt Apelt állni egész nap, meg térdelni büntetésből, ha valami nem sikerült. A lányok néha egész jókedvűek voltak, a „Holdvilágos éjszakán” dallamára énekeltek valami dalt arról, hogy este van és még mindig térdelni kell büntetésből téglával a kezükben. - Megtanultam lopni, hazudni és elrejtetni mindent.

Az ember itt ki volt vetkőzve emberi mivoltából. Én nem tudtam elképzelni, hogy valaha is kikerülök innét. Egész napi munkánk az Apelállás volt. Tizenketten feküdtünk egy priscsen. A block nagyon rendetlen volt, mert az emberek rendetlenek voltak. Állandó zsvaj volt és piszok, hiába kiabált a blockowa, ilyenkor nem volt csoda, ha büntetett, mert, ha a rendetlenséget a Greze, vagy a Drechsler látta meg, akkor őt büntették meg. Én hajlandó voltam megcsinálni a barakk előtt egy kis virágos kertet, ezért külön mézet és kenyeret kaptam.

Az utolsó időkben nagyon gyakran volt válogatás. Minden ok nélkül is elvittek embereket. Különösen a tisztaságra ügyeltek nagyon, viszont mosdási lehetőséget alig adtak. El kellett lenni az alkalmat - és én ehhez nagyon jól értettem - hogy mikor lehet legalább arcot és kezet mosni. Utolsó időkben lagerszappant is kaptunk.

Állandó híreket kaptunk a lengyelektől a WC-ben. Ez volt a találkozóhely és szórakozóhely. Itt főztünk és itt is ettünk tükban az organizált ételekből.

Hat hónapig voltunk Auschwitzban. Egy éjjel hirtelen elindítottak bennünket. Először fürdőbe mentünk, selektáltak bennünket, felemelt kézzel kellett elfutni a Mengele előtt. Új ruhákat kaptunk, vonatra ültettek bennünket és elszállítottak Hochweilerbe.

Hochweilerben egy téglagyárba kerültünk. Itt a bánásmód egészen emberi volt. Én az egész idő alatt sokat sírtam, itt sokkal rosszabbul éreztem magam, mint Auschwitzban. Kint dolgoztunk a szabadban, a munkánk elég nehéz volt.

(Salamon D.) Én is kint dolgoztam az erdőben eleinte, de azután a lagerführer megtiltotta, hogy dolgozzak, és akkor csak kivonultam munkára, de ott leültem és nem csináltam semmit.

Az ellátás egészen jó volt. Pár hónapig voltunk azonban csak itt, mert egy reggel elindítottak bennünket Breslau felé. Enni nem kaptunk az úton, állandóan lövöldözéseket hallottunk azokat lőtték le, akik nem bírták az utat. Breslau előtt már mind a ketten ájuldoztunk az éhségtől. Ekkor azon az alapon, hogy sok vesztenivalóm már úgysem lehet megpróbáltam a szökést és sikerült. Kiléptem a kislánnyal együtt a sorból és elindultam Breslau felé. Breslauban bekopogtattunk egy házba, ahol kiderült, hogy magyar származású vénkisasszonyok laktak. Azt mondtuk, hogy magyar menekültek vagyunk és szállást kérünk. Befogadtak szerencsére, és nagyon jók voltak hozzánk, egészen a felszabadulásig. Később rájöttek, hogy zsidók vagyunk, de nem tettek ellenünk semmit.

A tanúvallomás első két bekezdése, amelyben Salamonné az Auschwitzba érkezésük előtti eseményekről beszél, élesen elkülönül a vallomás többi részétől. Ennek a résznek központi szereplője a férj, s a tanúvallomást tevő nő teljesen egyértelművé teszi, hogy mennyire felelősnek tartja a férjét azért, hogy a család Auschwitzba került. A hagyományos családmodellnek megfelelően az apa hozta meg a család sorsát befolyásoló összes döntést anélkül, hogy megbeszélte volna azokat a családtagokkal, vagy akárcsak meghallgatta volna a

véleményüket. Salamonné mély keserőséggel teszi nyilvánvalóvá, hogy nem folyt férj és feleség közt párbeszéd, nem jellemezte hierarchikus kapcsolatukat kölcsönös megértés és egymásra figyelés. Gyásszal terhes haragjában olyan képet fest a férjéről, mely szerint az idealista férfi nemcsak hogy nem figyelt feleségére, de még teljes kétségbeesésében is csak utasításokat tudott adni igazi beszélgetés helyett: „[...]”, de a férjem tudta a lengyelektől, hogy mi fog történni velünk és rettenetesen elkeseredett volt. Azt mondta, legyek erős és tartsak ki, akkor talán még találkozni fogunk.” Azt a vádat is sugallja, hogy férje idealizmusból a zsidóság csak elvileg létező közösségét választotta a családja nagyon is hús-vér közössége helyett.

Látszik, hogy a túlélőt még saját haragja is bántja, ezért siet lezögezni, hogy amikor már Auschwitzban szintén hiába próbált férjével kommunikálni, azt szerinte az ő érdekében akadályozta meg: „A férjemet már én is láttam, próbáltam beszélni vele, de elkergetett magától, nehogy valami bajom legyen ebből. Sírva mentem vissza a blockba, amikor elvitték a lagerből.”

Az első két bekezdés, amelynek egyik fő témája az, hogy a feleség képtelen kommunikálni férjével, negatív módon megelőlegezi és hangsúlyozza azt az elemzésem középpontjában álló mechanizmust, amely az anya a lányával folytatott, töretlen, kölcsönös, egymásra hangolt és figyelő kommunikációjából áll.

Meg kell értenünk azokat a vallomástételkor működő mechanizmusokat, amelyek arra késztetik D.-t, hogy időnként átvegye a szót. Első pillantásra úgy tűnik, akkor szakítja meg anyja elbeszélését, amikor az ő saját emlékeit akarja elmesélni. Ha azonban figyelmesen olvassuk a szöveget, akkor látjuk, hogy nem erről van szó. D. többször csak megismétli azt, amit az anyja mondott. Nem elsősorban saját tapasztalatairól akar tehát D. beszélni, hanem amikor érzékeli, hogy anyja tanúvallomása megtorpan, folytathatatlaná kezd válni, akkor rövid hozzászólásaival a vallomás folytatását biztosítja.

Állandóan figyeli tehát anyját, s amikor az anya az összeomlás szélére kerül – előntik azok a negatív érzelmek (bűntudat, gyász, hiábavalóság érzése stb.), amelyek lehetetlenné tennék a vallomás folytatását –, akkor közbelép. Az anya pedig minden esetben reagál, összeszedi magát, és folytatja azt, ami számára már folytathatatlaná vált: a tanúságtételt a jelen pillanatban, s az életet, a túlélésért folytatott kegyetlen harcot a táborok világában. D. megjegyzéseinek ugya-

nis egyetlen funkciója van: ráébreszteni anyját a jelenlétére, s arra, hogy szüksége van rá. Meg kell mentenie, felelős érte.

Anya és lánya között tehát folyamatos a kommunikáció, s benne mindkettőjük túlélési stratégiájának egyik legfontosabb eleme manifesztálódik a tanúvallomás adása idején is, de a táborokban is: a lány ellentmondást nem tűrően, agresszíven mutatja anyja felé saját sérülékenységet! (S pontosan ez az a dinamika, ami a férj és a feleség közt semmilyen szinten nem működött a feleség értelmezése szerint.)

Salamon D. összesen három helyen vág közbe anyja elbeszélésébe. Az auschwitzi érkezést követő szelekció utáni fertőtlenítés elbeszélésekor; akkor amikor anyja arról beszél, hogy hogyan igyekezett megóvni gyereket attól, hogy Auschwitzban a gyakori szelekciók áldozatává váljon; s végül akkor, amikor a Hochweilerben végzett munkáról tanúskodtak.

D. akkor szólal meg először, amikor az anyja arról beszél, hogy a félelem és a megaláztatás hatására hosszabb időre önkívületi állapotba került. Az elbeszélés e pontján D. elmondja, hogy az ő szempontjából mi történt ez alatt a három nap alatt, s erősen hangsúlyozta, hogy mekkora szüksége volt az anyja védelmére. Az is nagyon árulkodó, hogy az anya azonnal visszaveszi a szót, mihelyt a lány az apját említi, ezzel is jelezve, hogy nem volt érdemes hozzáfordulni, az apa nem tud már rajtuk segíteni.

D. második megszólalása mutatja a legjobban a lány által magára vállalt szerepet. Akkor vette át a szót, amikor az anyát elkezdte fojtogatni a büntudat. Ekkor a lány emlékezteti, hogy milyen sokszor mentette meg őt a szelektálásoktól, s hogy nélküle nem lenne életben. A lánya megmentésének tudatára koncentráló anya azután nem csak a tanúvallomás folytatására volt képes, de arra is, hogy bénító büntudata egy részének okait is elmondja: ez a funkcionáriusokkal való jó viszony, és az, hogy „tudtam akarni és Auschwitzban csak az ért el valamit, aki erőszakos volt.”

A harmadik alkalommal pedig akkor szakítja meg D. anyja egyre irracionálisabbá és szétesőbbé váló elbeszélését, amikor Salamonné arról beszél, hogy mennyivel jobban szeretett Auschwitzban lenni, mint a munkatáborban, amiről pedig Auschwitz-cal ellentétben mond pozitív dolgokat, mint például: „Itt [Hochweilerben] a bánásmód egészen emberi volt.” Ekkor D. az éppen összeomló anyját arra emlékezteti, hogy a gyereke túlélési esélyei szempontjából a munkatábor sokkal jobb volt.

Minden egyes alkalommal tehát, amikor a tanúvallomás megszakadt vagy irracionálissá vált volna, D. azzal, hogy pusztá léteire emlékeztette anyját, s ezzel mind a tanúvallomás, mind pedig az élet folytatásának szükségességét legitimálta, biztosította a vallomás létrejöttét, de egyúttal felfedte kettőjük túlélési stratégiájának egyik központi elemét.

Elkerülhetetlenül észre kell vennünk, hogy a 473-as DEGOB jegyzőkönyv egyik fő témája, hogy a Holokauszt idején az áldozatok számára mennyire nem működtek a hagyományos patriarchális, hierarchikus családi és közösségi viszonyok, s hogy az emiatt érzett harag mennyire része maradt a túlélők háború utáni világának.

Ennek a jegyzőkönyvnek az az egyik különlegessége, hogy nem csak érződik benne a létező hierarchikus viszonyokkal és eszmékkel való elégedetlenség, de személyes mintát is ad ennek a hibának az elkerüléséhez. Mintaként mutatja fel a kölcsönösen egymásra figyelő, egymással folyamatosan kommunikáló, támaszkodó és egymás érzelmeire rezonáló anya-lánya viszonyt.

A vallomásból az is kiderül, hogy a túléléshez nem alkalmasak a hagyományos, alárendelt, engedelmeskedő női szerepek, hanem például agresszívnek kell lenni. Az anya kijelenti ezt, a lány pedig azzal, hogy közbevág, demonstrálja az agresszivitásnak azt a pozitív formáját, amely átvihető a Holokauszt utáni világba. Az akkor érvényes illem szerint, a gyerekeknek nem volt szabad kérdés nélkül beszélni. A csoportos tanúvallomások döntő többségében nem is hallatszik a túlélő gyerekek hangja.

Abban a mély gyásszal átélt felismerésben, hogy a hagyományos patriarchális viszonyok károsak, s az ezt elkerülendő minták adásában az elemzett DEGOB jegyzőkönyv nagyon hasonlít arra, ami Yaffa Eliach *Hasidic Tales of the Holocaust* című gyűjteményében publikált tanúvallomásokból is kiderül. Ez utóbbi azért fontos, mert látszik, hogy a 473-as jegyzőkönyvben megfogalmazódott radikálisan új, a hagyományos hierarchiákat újraértékelő eszmék széles körben, az Eliach által megjelentetett tanúvallomásokban, vagyis a zsidó társadalom egyik leghagyománytisztelőbb szegmensében is megfogalmazódtak a Holokauszt eseményeinek hatására.¹⁰

A másik fontos konklúzió, hogy bár annyit már tudtunk, hogy a háborút közvetlenül követő időszak fontos jellemezői voltak a kü-

¹⁰ Eliach, Yaffa: *Hasidic Tales of the Holocaust*..., i. m., 1982.

lőnböző keretek közt történő tanúságtételek, az viszont újdonság, hogy ahhoz, hogy képesek legyünk megérteni a tanúvallomások létrejöttének folyamatait, nagy figyelmet kell szentelnünk azoknak a pszichológiai, társadalmi és nyelvi-formai mechanizmusoknak, amelyek lehetővé teszik a tanúvallomások megszületését, illetve hozzájárulnak ahhoz, hogy azok részletgazdagok és megbízhatóak legyenek, vagy éppen ellenkezőleg, elnémítják, sőt retraumatizálják a tanút. Ezen folyamatok és jelenségek megfigyelésére és megértésére pedig nem csak azért van szükség, mert jellemző részei koruknak, hanem elsősorban az oral history forrásaink forráskritikája miatt.

Felhasznált irodalom

Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Abingdon, New York, Routledge, 2012.

Eliach, Yaffa: *Hasidic Tales of the Holocaust*. New York, Oxford University Press, 1982.

Frojimovics, Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...': Holocaust Memorial Monuments in Hungary. In: *Studia Judaica*, XIV, 2006, 115–128.

György Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011.

Horváth Rita: *A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története, 1944-1952*. MAKOR Magyar Zsidó Levéltári Füzetek vol. 1. Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

Horváth Rita: 'A Jewish Historical Commission in Budapest': The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of *She'erit Hapletah* After the Holocaust (1945-1948). In: David Bankier – Dan Michman (eds.): *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*. Jerusalem, Yad Vashem – New York, Bergham Books, 2008, 475–496.

Horváth Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books In: Jonathan

C. Friedman (ed.), *The Routledge History of the Holocaust*. New York – London, Routledge, 2011, 470-481.

Horváth Rita – Zana Katalin: Trauma és szelf-narratíva: Gyerek holokauszt-túlélők tanúvallomásainak interdiszciplináris elemzése. In: *Lélekelemzés*. 2013, 2. szám, 230-256.

Horváth Rita – Zana Katalin: „Both Valuable and Difficult”: A Meeting Point between Historical and Psychological Interviews. In: *Children in the Holocaust and Its Aftermath*. Oxford – New York, Berghahn Press, forthcoming in January 2017.

Miron, Guy – Shulhani, Shlomit (eds.): *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, Vols. I-II. Jerusalem, Yad Vashem, 2009.